

SZEMLE — CONSIDERATIONES

Visy Zsolt

VÁLASZ „A RIPA PANNONICA MAGYARORSZÁGON”
című doktori értekezés opponensi véleményeire

A 2000-ben az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelentetett és az akadémiai doktori fokozat elnyerésére változatlan formában benyújtott disszertáció¹ gondos és alapos bírálataért Alföldy Gézának, Gabler Dénesnek és Török Lászlónak tartozom köszönettel. Mindhárman alapos elemzésnek vetették alá munkámat, és azt nagyrészt azonos szempontok alapján elemezték. Az elemzések és a bírálatok súlyponti kérdései a dolgozat részben azonos, részben eltérő részeihez, fejezeteihez kapcsolódtak, ami lehetőséget nyújt arra, hogy válaszomban egységbe foglaljam mind a többek által, mind pedig az egyik vagy másik bírálóm által taglalt kérdéseket. Az opponensi vélemények mindegyike tartalmaz több-kevesebb kritikai megjegyzést, de ugyanakkor számos pozitív elemet is, és összegzésében minden bírálóm elfogadta téziseimet és a disszertációt, és az akadémiai doktori cím megadását javasolja. Természetesen nagyon hálás vagyok opponenseim elismerő megjegyzésének és véleményének, de legalább ilyen mértékben köszönöm kritikai megjegyzéseiket is, mert éppen ezek adják világos jelét annak, hogy igen gondos és alapos elemzésnek vetették alá munkámat, amelyről magam is tudom, hogy tartalmazhat kevésbé bizonyított megállapításokat, sajtóhibákat, és természetesen mint mindig, lehet azon vitatkozni, hogy megvalósult-e a téma optimális megközelítése és tárgyalása. Az alábbiakban – megköszönve az elismerő megállapításokat, de azokra nem kitérve – csupán a kritikai megjegyzésekre, az esetleg vitatható megközelítéseket vagy megállapításokat észrevételező véleményekre térek ki.

A témaválasztást mindhárom opponensem helyeselte és jónak tartotta, de Gabler Dénes ezzel kapcsolatban kifogásolta azt, hogy nem építettem be Pannonia határainkon túli területeinek régészeti anyagát. Ezt több okból kifolyólag nem tettem meg. Az első és legfontosabb az volt, hogy ezekre a területekre vonatkozóan természetesen semmilyen saját kutatást nem folytattam, ami viszont nélkülözhetetlen egy topográfiai munkához. Egy további ellenérv volt az ausztriai és a délszláv *ripa* kutatásában meglévő jelentős különbség. Pannonia osztrák területre eső – és

szlovákiai – *limesének* a kutatása régóta tart és jelentős eredményeket ért el, a magyar határtól délre lévő területek kutatása azonban az utóbbi évtizedekben sem fokozódott jelentősen, hogy a friss háborús pusztításokról ne is beszéljünk. Alföldy Géza kiemelte K. Genser kitünő, úttörő könyvét², amely az ausztriai *limes* emlékeit dolgozza föl, természetesen a pannoniai emlékekkel együtt. A viszonylag friss munka adatait még akkor sem lett volna érdemes megismételni, ha tudjuk, hogy azóta újabb kutatások és eredmények gazdagítják az ott leírtakat. Munkámmal éppen egyfajta folytatását kívántam adni Genser munkájának, még akkor is, ha ezt még a hetvenes években kezdtem meg. Megtettem ugyanakkor ezt az összefoglalást a kívánt mértékben 1988-ban megjelent kötetemben³, amikor a vasfüggönyt minden irányban átlépve a határainkon kívüli *limes*-szakaszokat is összefoglaltam, a jugoszláviai *limes*-szakasról pedig még ismeretlen forrásokat, néhány 1940-ben készített légifelvételt is bemutattam. Kár, hogy Ivana Popovič, akinek 1996-ban megjelent tanulmányának⁴ jegyzetében való hiányát rója fel velem szemben Gabler Dénes, nem említi ezeket az adataimat, köztük egy őrtornyot. Danica Dimitrijevič ugyanakkor és ugyanott megjelent tanulmányának⁵ a hadtörténetre vonatkozó hivatkozásai csak egy-két esetben lépik át a nyolcvanas évek elejét. Saját hadtörténeti munkásságom eredményeit korábban több helyütt közöltem, azok megisméltése már csak azért sem lett volna indokolt, mivel időközben megjelenhetett Lőrincz Barnabás régóta várt hadtörténeti munkája⁶, amint arra Gabler Dénes is utalt. Témaválasztásomat és a téma kiértékelésének határait tehát a *ripa Pannonica* magyarországi szakaszának bemutatására és e szakasz emlékeinek régészeti, történeti értékelésére korlátoztam, és csapattörténeti adatokat csak akkor vontam be, ha az az adott téma szempontjából fontos volt.

Gabler Dénes több *castellum* leírásához fűzött megjegyzéseket, amelyek minden esetben a lelőhely és a leletek alapos elemzésére épülnek. Megállapításaival mégsem tudok mindenkor egyetérteni. Ad Flexum lokalizálásának módosításával egyetért, de

megállapítja, hogy nem lehet tudni, hogy az I–II. század fordulójára tehető leletek a *vicusból* vagy a táborból kerültek-e elő. Ez tény, ugyanakkor hozzátehető, hogy e két egység minden esetben egymás közvetlen közelében létesült, így a *ripa* mentén haladó út vonalán előkerült leletek – ha többet nem is árulnak el – annyit minden bizonnyal igen, hogy a *castellum* a közvetlen közelben keresendő. Ezzel kapcsolatos Brigetioiban az V. számú földtábor kérdése is. Opponensem felveti, hogy ez lehetne az a korai tábor, amelyet a Szöny – vásártéri póvidéki sigillaták alapján sejtteni lehet. Itt is az előző szabály érvényes: nézetem szerint itt is a *limes*úton fekvő vásártéri lelőhely közvetlen közelében kell keresni az ismeretlen tábor, nem pedig attól 1500 méterrel délebbre, távol ettől az úttól. Mivel ennek a tábornak sem ismerjük egyelőre a kronológia helyzetét, természetesen nem zárható ki korai volta, de még ebben az esetben sem lehetne összefüggésbe hozni a *limes*-útnál gyanítható korai lelőhellyel. Megfigyelhető továbbá az is, hogy az eddig megismert összes újabb tábor, kivéve a Barkóczi László által megfigyelt I. és a Radnóti Aladár által megfigyelt XVI. táborokat, a Szöny alatti patak déli oldalán helyezkedik el, így az V. számú is, ami arra utal, hogy éppen ez volt a település olyan értelemben vett határa, amelyen kívül a rövid időre idevezényelt csapatok megépíthették táborait, és ahol az állandó helyőrséget adó *legio* katonái gyakorolhatták a sáncépítést. E határvonal természetesen nem adhatja meg a *municipium* határát, hiszen az jóval messzebbre terjedt dél felé, csupán a lakott városi terület körvonalának meghatározásához nyújt segítséget. Valószínű, hogy a gyakorló, az ideiglenes táborok és a menet-táborok a katonai *territorium* határán belül épültek, a talán *prata legionis*-ként értékelhető területen.

Arrabona kapcsán két kérdést vetett föl Gabler Dénes. Az egyik az *auxiliaris* tábor mérete, a másik pedig a késő római erőd jellege. Az *auxiliaris castellum* helyét ismerjük, de méretét, pontos körvonalait nem. Az erőd kutatója, Szönyi Eszter többször tett kísérletet ennek meghatározására, fáradozásait azonban a sűrű beépítettség erősen megnehezítette. Kétségtelen, hogy sem a Gabler Dénes által korábban számított 217 x 135 m-es, sem pedig a Szönyi Eszter által feltételezett 220–230 x 150 m-es, 3,45 ha kiterjedésű kőerőd nem látszik elegendőnek egy *milliaria*-alakulat számára, de bízunk benne, hogy idővel újabb topográfiai adatok birtokába jutva pontosítani lehet az erőd méretét és helyzetét. A késő római erődre vonatkozóan a Püspökvár udvarán talált újabb falszakaszok mintegy 100 m-re növelték a patkó alakú toronnyal ellátott vaskos fal ismert hosszát⁷. Ennek alapján a késő római erőd déli hosszát mintegy 170 m-re teszi, de nem szabad megfeledkezni arról, hogy

keleti, legalább 50 m hosszú szakasza csupán rekonstrukció. Könyvemben ennek az erődnek a késő római erődbeszűkítésekhez hasonló voltára hívtam föl a figyelmet, amit egyébként Szönyi E. is megfogalmazott. A leletek alapján a Constantinus-kori datálás látszik valószínűnek, de a belső periodizációról egyelőre semmit sem lehet tudni. Sarkított megfogalmazásom lehetséges, hogy nem volt szerencsés.

Legyező alakú tornyot sem Brigetionál, sem Aquincumnál nem kerestem és nem is tételeztem föl (31, különösen pedig 106. o.), mivel azonban sarok- és oldaltornyokra utaló adataink vannak Brigetióból⁸, a kérdést nem lehet megkerülni vagy elhallgatni. Az íves saroktornyok legkorábban a Severus-korban épülhettek, de Kovács Péter elgondolása szerint ezek a Diocletianus-korból származnak Brigetioiban az ugyancsak félköríves oldaltornyokkal együtt⁹. Magam az utolsó építési periódust Aquincum esetében Diocletianus/Constantinus, Brigetio esetében Constantinus idejére feltételeztem.

Celamantiára, mivel az határainkon túl fekszik, csak az összefoglalásban tértem ki. A Domitianus-kori terra sigillaták alapján ugyan a katonai jelenlét kezdetét már lehet erre az időre tenni, én mégis úgy gondolom, hogy a brigetioi *legio* tábor létesítése előtt, vagyis az I. század vége előtt nem igen lehetett létjogosultsága egy bal parti helyőrségnek. Ha azonban mégis számolunk ezzel a lehetőséggel, Gabler Dénesnek valószínűleg igaza van, amikor arra gondol, hogy ezt a korai tábor esetleg ismerjük is valamelyik, légifelvételen azonosított tábor formájában. Erre a kérdésre azonban csak a későbbi ásatások deríthetnek fényt.

Figyelemre méltók Gabler Dénes megállapításai *Ulcisia Castra* és *Albertfalva* táborai kapcsán. Ezek alapján mindenképpen számolni kell azzal, hogy Szentendrén a palánktábor keletebbre feküdt a kőtábornál, és azzal, hogy az albertfalvai erődöt talán már korábban, a markomann háborúk után felhagyták.

A Dunakanyar sűrűbb későrómai erődláncolatának kérdése Soproni Sándor kutatásainak az eredménye, aki azt az alföldi szarmata sáncrendszerrel hozta összefüggésbe. Ez automatikusan jelentette azt, hogy a sánccal övezett *ripa*-szakaszon nem kell számolni jelentős IV. századi-Valentinianus-kori katonai építkezéssel. Kétségtelen, hogy dolgozatainak írása idején még alig ismertünk későrómai tonyokat, ezek folyamatos láncolatát a szarmata határvonalon. A helyzet azonban erősen megváltozott, és noha nem egyenletesen és mindenütt, de el nem hanyagolható mértékben gyarapodtak idevágó ismereteink. Noha ásatás csak néhány toronyban volt, ezek és a légifelvételeken mutatózó sablonos jelenségek ismétlődése alapján nem lehet kétség afelől, hogy az újonnan azonosított tor-

nyok javarésze a IV. századra, azon belül is elsősorban Valentinianus korára tehető. Nem tagadva tehát Sopperoni Sándornak a szarmata sáncrendszerre vonatkozó alapvető megállapítását le kellett munkámban szögezni, hogy a tornyok számával és előfordulásával kapcsolatos érvei az új adatok ismeretében elvesztették érvényüket. Gabler Dénes ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy csak a Dunakanyarra jellemzőek – eddigi ismereteink szerint – a kiserődök, bár e tekintetben utalnom kell Čortanovci és Rakovac ugyancsak későrómai erődjeire¹⁰, és bizonyos szempontból Lussoniumra. Az ilyen típusú erődök építése azonban nem csupán koncepcionális okokkal magyarázható, hanem a terület, adott esetben a Dunakanyar hegyes vidékével is.

A sárszentágotai (korábban: Kálóz-Sárbogárd között) tábor helyszíni bejárására a közelmúltban került sor. Mivel felszíni leleteket nem lehetett találni, ez a tábor csak rövid életű menettáborként fogható fel, amely talán az I. században a Sárvíz-menti forgalmat ellenőrizte. Ez és az újabb, légifelvétel révén megismert tábor Tápszentmárton határában a korai megszállás belső erődítményrendszerének az eleme, olyan, amilyeneket a kutatás Tácon és más helyeken azonosított. Ezeknek a száma a jövőben bizonyára még jelentősen fog gyarapodni, de kronológiai helyzetükre csak a majdani ásátások vehetnek fényt. A *ripa* mentén is kerülnek elő újabb táborok. A közöltekhez képest két újabb tábor ismertünk már Brigetio és Azaum közelében, de Győr keleti szélén is van egy¹¹. Ezeknek a táboroknak az időrendje és rendeltetése még sokáig bizonytalan marad, hiszen feltárásuk nem következik be azonnal, de az már most is látható, hogy ezeket – amennyiben nem figyelhető meg a felszínen gazdag építési törmelékréteg és leletanyag – nem szabad automatikusan az *auxiliaris* és egyéb csapatok állandó táborhelyeként azonosítani. Más a helyzet Tokod esetében. Gabler Dénes felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a késő római erőd alatt nem került elő II–III. századi leletanyag. Természetesen magam sem erre a helyre gondoltam, annál is inkább, mivel én hívtam föl a figyelmet arra, hogy a későrómai erőd tornyai közötti falszakaszok enyhén eltérő iránya minden kétséget kizáróan arra utal, hogy előbb épültek meg a tornyok, és csak ezután kötötték össze őket a falakkal¹². Munkám 103. oldalán a Tokod-Erzsébetakna lelőhelyet említtem, amely a későrómai erődtől nyugatra van, és ahonnan a bennszülött kerámia mellett itáliai terra sigillata került elő, és egyebek mellett egy 110-ben kiadott katonai diploma. Ennek a feltételezett *castellumnak* a *ripa*-menti erődök sorába való beillesztéséről lehet gondolkozni.

A Cirpi építési idejére vonatkozó, egy helyen pontatlan adatomra köszönöm, hogy felhívta Gabler

Dénes a figyelmemet. Intercisa vonatkozásában továbbra sem tartom kizártnak a palánktábor traianusi keltezését, már csak azért sem, mert Lévai Zoltán velem együttműködve végzett szisztematikus felszíni leletgyűjtést, indokolatlan tehát azt feltételezni, hogy lelőhelyadatai pontatlanok. Vetus Salina erődjének hadrianusi kőbeépítési ideje a táblázatos összefoglalásban sajnálatos elírás. Az általam is elfogadott és helyesnek tartott idő Antoninus Pius kora, amint az Vetus Salina ismertetésénél (68. o.) olvasható. Savaria *colonia* alapítását megelőző esetleges katonai jellege régóta vitatott, és mindmáig megoldatlan kérdés, elsősorban azért, mert amint arra Gabler Dénes jogosan utal, még mindig nem rendelkezik a kutatás erre vonatkozó bizonyítékokkal. Figyelembe kell azonban venni a csapattörténetből, a korai *colonia*-alapítások jellegzetességeiből és az egyéb forrásokból bevonható közvetett bizonyítékokat is. Ezt tette meg Tóth Endre több ízben, legutóbb a Szombathely története lapjain¹³, ahol kizárásos alapon meggyőzően érvel a claudiusi *coloniát* időben megelőző katonai jelenlétre, amely minden bizonnyal a *legio XV Apollinaris* itteni állomásozását jelenti.

Munkám bírálói többnyire elfogadták és kedvezően értékelték a légi régészeti kutatások alkalmazását. Tettem ezt annak ellenére, hogy a közölt képeken – elismerem – olykor csak nehezen lehet kivenni a régészeti mondanivalót. Ez a régi képeknél sajnos előfordul, amihez a nyomtatással járó csekély tartalomcsökkenés is hozzájárul. Mindenesetre köszönöm opponenseim e felvételekkel kapcsolatos bizalmát. Szerencsére az utóbbi években lényegesen megváltozott kutatási körülmények már igen jó minőségű felvételek készítését teszik lehetővé. Török László kiemelte a térképlapok és a légifelvételek összhangját, használhatóságát. Ezzel kapcsolatban hadd emlékeztessen a légifelvételek térképre vitelével járó nehézségekre. Ezt a ma már a számítástechnika révén automatizálható munkát nekem pontonként kellett felmérnem. A munka meggyorsítására – most már elmondhatom – egy erősen tiltott lépést is tettem, ami azonban sok esetben nagyon megkönnyítette a dolgomat. A publikálásra megkapott felvételekről – mily nagy vétség – repró-felvételeket készítettem, és ezeket a negatívokat az éjszaka sötétjében megfelelő szögben rávetítettem a 25.000-es térképlapokra, és a kettőt fedésbe hozva a régészeti nyomokat rárajzoltam a térképre.

A *ripa Pannonica* szakaszolása és katonai létesítményeinek egységes elvek szerinti megnevezése, számozása nem ebben a munkámban, hanem korábbi könyvemben jelent meg első ízben. Mivel bírálóm nem tértek ki ennek a rendszernek az értékelésére, feltételezem, hogy egyetértenek vele. Ugyancsak elmarasztaló bírálat nélkül maradt a katalógusban alkal-

mazott módszer, vagyis hogy az ismert és már publikált lelőhelyeket, és amelyekről nem rendelkeztem új adattal, a hely kémélése és a főlöleges ismétlések elkerülése végett csak rövid összefoglalásban ismertettem, részletesebb leírást pedig csak ott adtam, ahol új megfigyelésekre tettem szert.

A *ripa Pannonica* létesítményeit és rendszerét nem lehetett a környezetből, az egész birodalom határvédelméből kiragadva vizsgálni. Az egyik kérdés ebből a szempontból az, hogy vajon milyen tényezők befolyásolták az egyes táborok, erődök és őrtornyok helyének meghatározását, kijelölésének szempontjait. Korábban elég általánosan elterjedt az a nézet, hogy – amint arra Gabler Dénes utal – ezek helyét sok esetben íróasztal mellett határozták meg. Való igaz, hogy vannak olyan táborhelyek is, amelyek helyéről nyilvánvalóan nem feltétlenül a katonai stratégia írott és íratlan szabályai szerint döntöttek, de nézetem szerint ezek még a korai és középső császárkor idején sincsenek többségben, amikor a római hadseregre nemcsak a nagy erő, hanem a nagy magabiztosság is jellemző volt. Az a tény viszont, hogy a *legiok* és a segédcsoportok erődítményei a középkoron át napjainkig többnyire fontos településeknek adnak helyet, arra utal, hogy a földrajzi, gazdasági és stratégiai sajátosságokat nagymértékben szem előtt tartották a római hadseregben. Ez a tendencia a késő római korban csak növekedett a domb- és hegytetőkön megjelenő, azok formájához és alakjához igazodó erődök építésekor. Ezzel kapcsolatban jogosan hívja fel figyelmemet Alföldy Géza a *limes* ideológiai és pszichológiai szerepének kidomborítására, amelyről az utóbbi években – nem utolsó sorban az Alföldi András által megfogalmazott, és megfogalmazása idején kétségtelenül bizonyos aktuális mondanivalótól sem mentes morális határ gondolatához is csatlakozva – újabb dolgozatok születtek.

Alföldy Géza hívja fel a figyelmet a Commodus-kori burgus-feliratokkal kapcsolatban még mindig meglévő bizonytalanságokra, megoldatlan kérdésekre. A dunaújvárosi és százhalombattai feliratok mindegyike másodlagos helyzetben került elő, és mindegyiken törölték utólag a helytartó és a császár nevét. Noha a kronológiát és a törlések, valamint a felirateltávolítások valószínű okát Soproni Sándor egy bravúros tanulmányában megnyugtatóan megoldotta, még mindig kérdéses, hogy miért csupán egy rövid *ripaszakasz*on – ha ez nem csupán kutatási hiányosság – kerülnek ezek elő. Azt tudjuk, hogy kétféle építményről van szó, de azt nem tudjuk, hogy pontosan milyen típusú építményekre vonatkoznak a *burgi* és a *praesidia* kifejezések. Eddig egyetlen commodusi tornyot vagy őrállomást sem sikerült azonosítani, az erre vonatkozó javaslataim talán plauzibilisek, de tény,

hogy ezen tornyok egyikében sem volt még régészeti ásatás. A továbblépést nézetem szerint az ezek valamelyikében lefolytatott kutatás hozhatná meg. A korlátozott területi előfordulás legvalószínűbb magyarázata az, hogy – amint arra már Mócsy András más értelemben utalt – az Aquincumtól délre megkezdett építkezés valamilyen ok miatt félbeszakadt, de természetesen nem lehetünk biztosak abban, hogy másutt nem kerülnek elő újabb példányai ennek a burgus-építési feliratnak.

Pannonia története és régészete csak a Római Birodalom egészében, annak egységében vizsgálható eredményesen, a részeredményeket ebbe az egészbe kell illeszteni. Ez a birodalom alapvetően a Földközi-tenger tágabb medencéjét foglalta magában, de helyenként, elsősorban ott, ahol más tengerek, mint a Fekete-tenger vagy az Atlanti-óceán, illetve nagyobb folyók a vízi közlekedést és szállítást megkönnyítették, mélyebben benyúlt Európa belsejébe. E folyók, a Rhone, a Rajna és a Duna és a többiek tették lehetővé Caesarnak, majd Augustusnak a jelentős hódítások kivitelezését és megtartását, és e folyók sorába tartozott az Elba is, amely minden bizonnyal az Augustus által elképzelt ideális terjeszkedési határ volt. A Krisztus előtt és utáni néhány esztendőben valóban úgy tűnt, hogy sikerül ezt a tervet megvalósítani, hiszen az eredményes szárazföldi és tengeri hadjáratok hatására egyre több csapat tartózkodott a Rajnától keletre fekvő területeken, amit az utóbbi évek régészeti kutatása olykor meglepő módon igazol, míg nem az Osnabrück közelében azonosított teutoburgi erdőben elszenvedett katasztrófális vereség szertefoszlatta ezeket a reményeket. Augustus nemcsak Caesar hódításainak akart örököse lenni, hanem amannak nyomdokaiba lépve maga is hasonló tettek véghezvitelét, megvalósítását tűzte ki célul maga elé. Éppen ezért nem tudom elfogadni Gabler Dénes ezzel kapcsolatos gondolataimra vonatkozó kritikáját, mert noha a meg nem valósult tervekről nem lehet vitatkozni, a tervek megvalósítására tett ismert lépéseket értékelnünk kell.

A Római Birodalom határának pontos fogalmi meghatározása, értelmezése régóta foglalkoztatja a kutatást. Az egységes állami gondoskodás, irányítás, a hadsereg, a határvidék egységes szemlélete a területi különbségek ellenére erős összekötő kapocsnak bizonyult. Nagyjából egységes elvek szerint kezelte Róma azokat a szomszédos népeket és területeket, ahol rendre szerződésekkkel igyekezett biztosítani befolyását és a fennálló *status quo*-t, ebbe azonban az is beleértendő, hogy a római adminisztráció alatt álló területekkel közvetlenül érintkező vidéket katonailag a sajátjának tekintette. Az utóbbi évtizedekben, de különösen a kilencvenes években megszorodtak

azok a dolgozatok, amelyek ezekkel a kérdésekkel foglalkozva erőteljesen hangsúlyozzák a római határok eme elasztikus, több lépcsős értelmezését. Erre utalnak Török László megjegyzései. A területi sajátosságok jellegzetes példáját mutatja az általa felvázolt alsónúbiai határvidék, amelyet nem csupán a sivatagi környezet, hanem a Nilus hosszanti folyása, a núbiaiakkal az évszázadok során kialakult egymásra utalt együttélés határozott meg, ami az Asszuántól délebbre fekvő terület fokozatos romanizálódásához vezetett. Egyiptomban is, amint Afrika nyugatabbi részein és a keleti sivatagos területeken, az elsősorban a határ mentén haladó utak jelentették a határ látható vonalát, de az ezen túli területek is még római fennhatóság alá tartoznak a gazdasági és katonai érdekeknek megfelelően. Ez az elv a sűrűbben lakott helyeken, így Európában is, ahol nagyobb barbár nyomással lehetett számolni, másként érvényesült. Itt nem csak a határ mentén haladó *limes*-út, hanem épített *limes* vagy a természetes *ripa* hangsúlyozta a adminisztratív válaszvonalat, de a politikai szerződések rendszere, a markomann-szarmata háborút lezáró békekötések tartalma és feltételrendszere, a IV. századi alföldi sáncrendszer, hogy csak a Pannonia térségében tett lépésekre utaljak, világosan mutatják a határon kívüli zóna római fennhatóság alá vonásának igényét és bizonyos mértékig való megvalósulását, ami természetesen mindig az adott térség politikai erőviszonyainak függvénye volt. Erre utalt korábban Mócsy András is, amikor Hydatius *in Sarmatia* és a Notitia Dignitatum *in barbarico* kifejezéseit úgy értelmezte, hogy azok csak a Dunától távolabbi területekre vonatkoztathatók, mivel a Dunát és annak mindkét partját Róma teljes egészében kizárólagos tulajdonának tekintette. Az ilyen területeken, így Pannonia északi és keleti előterében is, számos jele van a római jelenlétnek mind kereskedelmi, mind politikai, mind pedig katonai téren, és számos bizonyíték mutatható fel a közvetett romanizáció mérsékelt kibontakozására, amely minimálisan a római életmód és civilizáció irigységgel vegyes felületes megismeréséhez vezetett, és rendre kiváltotta a bebocsáttatás kérését, követelését, kierőszakolását. A provinciák, és egyben a birodalom adminisztratív határa ugyanakkor nem tévesztendő össze a politikailag birtokolt vagy befolyás alatt tartott területek határával. Ennek a két határvonalnak az összemosása és a befolyási terület határvonalának provinciahatárként való téves felfogása jelentkezik helyenként a román kutatásban, miszerint a Bánátban, vagy időlegesen a Marostól északra is, a Tisza alkotta Dacia nyugati határát.

Edward N. Luttwaknak megjelenésekor nagy visszhangot kiváltó könyve¹⁴ a Római Birodalom nagy stratégiájáról az utóbbi években egyre több kri-

tikát kap – nagyrészt jogosan. Mint a legtöbb egyszerűsítés és általánosítási törekvés esetében, itt sem lehet ugyanis a hatalmas időbeli és térbeli kiterjedésű birodalom forrásokkal alig adatolt politikai-katonai stratégiáját, doktrínáját akár csak főbb vonalaiban megszerkeszteni. Luttwakot legalább annyira segítette, mint akadályozta és vezette tévútra a jobb híján modern elvek múltba való visszavetítése. Vele szemben többen vetették föl jogosan az egyes területek és provinciák helyzetéből, földrajzi és gazdasági adottságaiból, lakosságának jellegéből és összetételéből, a velük szomszédos népek viselkedéséből fakadó különbségeket. J. B. Campbell¹⁵ és B. Isaac¹⁶ jogosan emelte ki, hogy az antik felfogás szerint Róma népek, és nem a területek meghódítására törekedett, és hogy az egyes, a birodalom fennállása alatt szinte mindig jelentkező hódítási törekvések nagy mértékben a császárok személyes aspirációján, döntésén múltak, gyakran mint presztizsnövelő akciók értékelhetők. Az árnyaltabb értékelést elősegítette Wallerstein elméletének az ókorra való adaptálási törekvése a centrum, a félperiféria és a periféria meghatározása és értelmezése tekintetében, a periféria/félperiféria bufferzónaként való értelmezhetőségéről. Lengvári István a provinciák (Pannonia) és a barbaricum kétségtelenül nagymértékű későrómai kiegyenlítődéséből arra következtet, hogy a két területre mint egységre nézve a félperiféria meghatározás illik a leginkább¹⁷. A korábbi nézetek, és azon belül Luttwak nézetein tovább lépve általánosságban Greg Woolf, Max Martin, Charles R. Whittaker, egyes területekre nézve pedig David S. Potter, Thomas Parker, David F. Graf és mások tanulmányai említhetők¹⁸.

Ami viszont a luttwaki elméletet illeti, nézetem szerint leegyszerűsítései és stratégiai képzettségéből és alapállásából fakadó túlzásai helyesbítése és pontosítása mellett észre kell venni és helyesen kell értelmezni azt a tendenciát, amely a régészeti és történeti forrásokból világosan kirajzolódik. A hadsereg előbb mélységben, majd lineárisan, majd ismét mélységben való elrendezése tény. Ugyancsak megkérdőjelezhetetlen a katonai táborok erődítmény jellegének fokozatos erősödése, a védett szálláshelytől a bevehetetlen bástyává alakulás folyamata. Ide tartozik az erődök kiválasztási helye, ami ugyan mindig bizonyos stratégiai szempontoknak is megfelelt, de csak a késő római korban találkozunk magaslati erődítményekkel, ami ugyancsak a védekezésre való kényszerű felkészülés biztos jele. A mobil hadsereg felállítását követően létrejönnek a belső erődítmények, amelyek a helyenként már korábban megerősített, falakkal övezett városokkal együtt a védekezésre fordított igyekezet és energia növelését mutatják. Mindezek csupán a legfontosabb tények. A nagy kérdés a mögöt-

tük meghúzódo folyamat, hogy vajon volt-e tudatos stratégiai tervezés, politikai és katonai előrelátás és ezek szerint meghozott döntések, intézkedések, vagy pedig azt a következtetést kell levonni, hogy nem lévén ál-

talános stratégiai koncepció a mindenkori római vezetés csupán az eseményekre reagált. Egy korábbi, a Severus-kori hadsereg-történeti tanulmányomban éppen erre a következtetésre voltam kénytelen jutni¹⁹.

Jegyzetek

- 1 Visy Zs.: A ripa Pannonica Magyarországon. Budapest 2000. Angolul: The ripa Pannonica in Hungary. Budapest 2003.
- 2 K. Genser: Der österreichische Donaulimes in der Römerzeit. RLÖ 33.
- 3 Visy Zs.: A pannoniai limes Magyarországon. Budapest 1989.
- 4 I. Popović: Notes topographiques sur la région limitrophe entre la Pannonie Seconde et la Mésie Première. In: P. Petrović (ed.): Roman Limes on the Middle and Lower Danube. Belgrade 1996, 137 skk.
- 5 D. Dimitrijević: Die Häfen der Classis Flavia Pannonica des Donausektors von Bassianae (Taurunum – Cusum). Uo. 143 skk.
- 6 B. Lőrincz: Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Wiener Archäologische Studien 3, Wien 2001.
- 7 Szőnyi E. in: Arrabona topográfiája. Győr 1992, 6. ábra.
- 8 Vö. Visy, 1989, 41. ábra.
- 9 Kovács P.: Adatok a tetrarchia-kori katonai építkezésekről Pannoniában. AT XLV 2001, 165. sk.
- 10 M. Manojlović: Eine römische Befestigung bei Čontanovci. RVM 11, 1962, 123 skk.; S. Soproni: Der spät-römische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Budapest 1978, 128 sk.; legutóbb Kovács P., i. m. 156.
- 11 A pécsi műhely – régészeti kutatások a ripa Pannonica mentén. Előadás: Mandulavirágzás Tudományos Napok. Régészeti műemlékek kutatása és gondozása a 3. évezred küszöbén. PTE 2002. március 4–5. In: Visy Zs. (szerk.): Régészeti műemlékek kutatása és gondozása a 3. évezred küszöbén. Pécs 2003, 107 skk.
- 12 Visy Zs. i. m. 1988, 66; i. m. 2000, 43.
- 13 Tóth E.: Savaria-Szombathely története a város alapításától 1526-ig. Szombathely 1998, 16.
- 14 E. N. Luttwak: The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A.D. to the Third. Baltimore and London 1976.
- 15 J. B. Campbell: The Emperor and the Roman Army 31 BC – AD 235. 1984, 133. .
- 16 B. Isaac: The Limits of Empire. The Roman Army in the East. Oxford 1990, 379 skk.
- 17 Lengvári I.: A wallersteini modell és a késő római „barbár”-római kapcsolatok néhány kérdése Pannoniában. Savaria 22/23, 1992–1995 [1996] 25 skk.
- 18 G. Woolf: European social development and Roman imperialism. In: Frontières d’empire. Actes de la Table Ronde Internationale de Nemours 1992. Mémoires du Musée de Préhistoire d’Ile-de-France 5, 1993, 14; S. T. Parker: The nature of Rome’s Arabian frontier. Roman Frontier Studies 1989. Exeter 1991, 498 skk.; D. F. Graf The Via Militaris and the Limes Arabicus. In: Roman Frontier Studies 1995. Oxford 1997, 123 skk.; – Ld. részletesebben Zs. Visy: Similarities and differences in the late Roman defense system in the European and eastern frontiers. Limes XVIII, Amman 2000. BAR IS 1084, 71 skk.
- 19 Zs. Visy: Angaben zu der Geschichte Pannoniens an der Wende vom 2. zum 3. Jahrhundert. Előadásként elhangzott: Austria Romana Kolloquium 1993, Hartberg: Kézirat formában közreadva Visy Zs. nagydoktori disszertációjának első változatában, Pécs 1994. Megjelent in: K. Kuzmová–K. Pieta–J. Rajtár (Hrsg.): Zwischen Rom und dem Barbaricum. Festschrift für Titus Kolnik zum 70. Geburtstag. Communicationes Instituti Archaeologici Nitriensis Acad. Sc. Slovacae, Nitra 2002, 203 skk.

Visy Zs.
Pécsi Tudományegyetem
Ókortörténeti és Régészeti Tanszék
Pécs, Rókus u. 2.
H-7624